

УДК 341.223:321.244

Євген Борисов,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Міжнародного гуманітарного університету

РОЗВИТОК МІЖНАРОДНИХ МЕХАНІЗМІВ ВІДСТУПУ ДЕРЖАВ ВІД ВЛАСНИХ ДОГОВІРНИХ ГУМАНІТАРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ (XVIII-XX СТ.)

У статті здійснено аналіз еволюції норм права міжнародних договорів стосовно гуманітарних зобов'язань держав, виконання зобов'язань та відступу від такого виконання у XVIII-XX ст. Досліджено специфіку двосторонніх мирних договорів щодо відступу від зобов'язань з обміну військовополоненими. Проаналізовано специфіку відступу від зобов'язань за двосторонніми міжнародними договорами про торгівлю та рибальство. Доведено, що з 1815 р. відступ держав від гуманітарних зобов'язань з'являється в колективних міжнародних актах з питань протидії рабству та работоргівлі. Доведено, що у Генеральному акті Берлінської конференції 1885 р. такий відступ уперше ув'язується з позицією та діяльністю міжнародної структури, а у Конвенції про перегляд 1919 р. такий відступ уперше формально ув'язується з потребами підтримання публічної безпеки та порядку.

Ключові слова: відступ від зобов'язання, гуманітарне зобов'язання, міжнародне право, міжнародний договір, право міжнародних договорів.

Актуальність теми. Згадки про можливий відступ держав від своїх зобов'язань у сфері надання певних прав, можливостей, свобод та привілеїв фізичним особам можна знайти у практиці двосторонніх міжнародних договорів починаючи як мінімум з XVIII ст. Така проблематика досі є малодослідженою у сучасній доктрині міжнародного права, причому не лише у вітчизняній.

Стан наукового дослідження. Варто вказати лише на окремі дослідження М. К. Абдуллаєва, К. Є. Грецової, М. Л. Ентіна, Ю. М. Малєєва, Н. С. Нікітенко, О. В. Осинської, Н. С. Сімонової, А. Є. Стрекалова, А. Р. Султанова, Е. В. Тітко, І. Д. Ягофарової щодо практичних аспектів відступу від міжнародних зобов'язань у сфері прав людини, у сучасному міжнародному праві. Досі ж історичні узагальнення становлення договірних прописів про відступ від зобов'язань не проводилися, отже, відповідний аналіз вбачається актуальним.

Метою статті є системне визначення еволюції договірних механізмів регулювання відступу від зобов'язань держав у гуманітарній сфері протягом XVIII-XX ст. Реалізація цієї мети має ґрунтуватися на аналізі міжнародних договірних актів вказаного періоду, які містять гуманітарні зобов'язання щодо фізичних осіб (протидія рабству, захист некомбатантів, обмін військовополоненими тощо). При цьому важливим є співвіднесення норм історичних договірних першоджерел між собою та з відповідною доктринальною практикою.

Вказані аспекти містяться у багатьох двосторонніх угодах зазначеного періоду. Наприклад, згідно зі статтею 14 Ніштадського мирного договору між Росією та Швецією від 30 серпня 1721 р. військовополонені обох сторін мали бути звільнені після ратифікації договору без викупу, так само як і усі «під час цієї війни з одної чи іншої сторони вивезені люди». Водночас ці умови не поширювалися на шведських військовополонених та цивільних осіб, які під час перебування в Росії «за власним бажанням віру грецького сповідання прийняли», про що сторони мали робити застереження у національних нормативних актах [16, с. 122]. Таким чином держави робили у договорі відступ від власних зобов'язань щодо гарантій прав комбатантів та жертв конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 25 Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією та Туреччиною від 10 липня 1774 р. усі військовополонені та невільники протилежної сторони мали бути звільнені без викупу та беззастережно. Але це зобов'язання держав не поширювалося на осіб, які «з магометан в імперії Російській добровільно прийняли закон християнський, та християн, що в Оттоманській імперії добровільно ж закон магометанський». Подібний відступ сторони залишали собі й у ст. 2 цього договору щодо видачі іншій стороні злочинців [15, с. 80, 82, 90].

Майже аналогічну норму щодо обмеження обов'язків держав видати військовополонених та цивільних полонених місти-

ла й стаття 14 Адріанопольського мирного договору між Росією та Туреччиною від 2 вересня 1829 р. [13, с. 112], але у пізніших мирних договорах, таких як Паризький трактат від 18 березня 1856 р., таких відступів від зобов'язань держав щодо осіб з обмеженою свободою не містилося [17].

Цікаві застереження щодо обмеження прав осіб містила стаття 3 Мирного договору між Сполученими Штатами та Великобританією від 3 вересня 1783 р. За нею американські рибалки отримали нарівні з англійськими право вільного вилову риби будь-якого виду на узбережжі Ньюфаундленду та на узбережжі, у затоках та гирлах усіх інших місцевостей британських домініонів в Америці, але без права сушки чи обробки улову на березі. Водночас американським рибалкам договором додатково надавалося право сушити на обробляти рибу на усіх незаселених берегах, затоках та гирлах Нової Скотії, островів Магдалени та Лабрадору, але лише поки вони залишаються незаселеними. Заселення узбережжя надавало можливості Великобританії відступити від гарантованих договором американським рибалкам прав сушки та обробки риби на березі [6].

Згідно з нормами ст. 14 Додаткового договору між Росією та Китаєм від 2 листопада 1860 р. російська сторона отримувала право, якщо «згодом, коли ...в цьому договорі щодо сухопутної торгівлі зустрінеється що-небудь для тієї чи іншої сторони незручне», відступити від гарантій міждержавної торгівлі, наданих російським та китайським комерсантам. Відступ від зобов'язань договору мав бути здійснений за ініціативою генерал-губернатора Східного Сибіру, який для цього мав увійти у згоду з конкретного питання із прикордонними китайськими сановниками та укласти додаткові умови, що, окрім іншого, визначали би права комерсантів обох країн [14, с. 84].

У статті 10 Мирного договору між Росією та Японією від 5 вересня 1905 р. російським підданам, що мешкали на території, переданій за цим договором Японії, надавалося право продавати своє нерухоме майно та виїжджати в Росію. Водночас ці особи могли вибрати залишення на території, переданій Японії, тоді за ними мали бути «збережені та повністю забезпечені заступництвом їхні промислова діяльність та права власності» за умов дотримання японських законів та юрисдикції. Водночас Японія отримувала право відступити від цього договірної зобов'язання та позбавити права перебування на цих територіях чи виселити з них тих жителів, які «не мають політичної або адміністративної правоздатності», зобов'язуючись,

втім, при цьому повністю відшкодувати їхні майнові права [9, с. 566].

Спеціальні норми багатосторонніх міждержавних договорів, у яких є згадки про відступ від зобов'язань стосовно прав людини, можна знайти у міжнародному праві як мінімум з початку ХІХ ст. Так, у Заключеному акті Віденського конгресу від 9 червня 1815 р. у статті 11 усім індивідам гарантувалася «повна, загальна та спеціальна амністія». У ст. 12 цього акта робилося спеціальне застереження про відсутність покарання у майбутньому для всіх осіб, що брали участь у політичних, цивільних або військових подіях у Польщі, про скасування актів та анулювання усіх проваджень, позовів або покарань із цих питань. Водночас у ст. 13 акта робилися додаткове застереження, що така амністія та припинення проваджень із питань конфіскацій не поширюється на випадки, де вже є фінальне рішення або вирок у справі [7].

Раніше, на цьому ж Віденському конгресі 8 лютого 1815 р., вісьма державами – учасницями Паризького миру 1814 р. (Австрія, Великобританія, Іспанія, Португалія, Пруссія, Росія, Франція та Швеція) було схвалено Декларацію щодо загальної заборони работоргівлі, яка надалі була визначена додатком до вищенаведеного Заключеного акта конгресу. У Декларації йшлося про несумісність работоргівлі з принципами гуманності та людської моральності, згадувалося про заборону работоргівлі в окремих державах, про публічну думку щодо потреби її заборони в «усіх цивілізованих країнах» та про потребу й необхідність заборони работоргівлі на рівні договорів, національного законодавства та іншими формальними шляхами [3].

Хоча в Декларації визнавалася потреба виконання цієї заборони, для того щоб «покласти кінець» торгівлі рабами з Африки, цей акт містив застереження про те, що чіткий термін заборони работоргівлі має бути предметом додаткових перемовин між урядами європейських держав. Тим самим у Декларації дозволявся тимчасовий відступ учасників від виконання власних зобов'язань у сфері забезпечення права на особисту свободу та суб'єктність людини [3]. Сучасний дослідник Тецуя Тойода пробує пояснити це тим, що норми Декларації нібито «містили лише персональні зобов'язання тих, хто її підписав, але згоди на це зобов'язання від урядів отримано не було». При цьому подібні застереження містив і Договір про заборону африканської работоргівлі, відписаний у Лондоні між Австрією, Великобританією, Пруссією та Росією 20 грудня 1841 р. [10, р. 1105].

Саме приписи Декларації 1815 р. та Договору 1841 р. були розвинуті у Генеральному

акті, затвердженому 25 лютого 1885 р. на Берлінській конференції стосовно Західної Африки більшістю провідних держав тогочасного світу – Австро-Угорщиною, Бельгією, Великобританією, Данією, Італією, Нідерландами, Німеччиною, Туреччиною, Португалією, Росією, Сполученими штатами, Францією та Швецією. У цьому документі, дослідженому лише окремими авторами, надаються певні права та гарантії корінному населенню Африки, його представникам, європейським бізнесменам та місіонерам [18, с. 41].

Водночас у ст. 8 Генерального акта вказувалося, що в усіх випадках, в яких виникли би труднощі щодо застосування встановлених цим актом засад, «зацікавлені Уряди можуть, за взаємною згодою, звернутися до послуг Міжнародної комісії, з наданням їй на розгляд обставин, які подали привід до цих ускладнень» [4]. Таким чином майже уперше в міжнародних договорах відступ держав від власних договірних зобов'язань ув'язувався з позицією та діяльністю певної міждержавної структури. У цьому контексті варто навести наступний після Генерального акта договір про протидію работоргівлі, а саме – Генеральний (Заклучний) акт Брюссельської конференції про работоргівлю та імпорт в Африку вогнепальної зброї, споряджень до неї та спиртних напоїв від 2 червня 1890 р., підписаний усіма учасниками Акту 1885 р., до яких також приєдналися Занзібар, Іспанія, Персія та т. зв. «Вільна держава Конго», підконтрольна Бельгії [18, с. 42].

Згідно з приписами акта 1890 р. «держави, які користуються правами верховної влади або протекторатом в Африці, на підтвердження і для більш точного визначення своїх колишніх декларацій, зобов'язуються, для придушення торгів невольниками, вдатися поступово, залежно від того як дозволять обставини, кожна у своїх володіннях і під своїм власним керівництвом, до вжиття або вищезазначених [в акті] засобів або будь-яких інших, що знайдуть корисними» [5]. Після Першої світової війни вказані акти 1885 р. та 1890 р. були трансформовані багатосторонньою Конвенцією про їх перегляд, підписаною 10 вересня 1919 р. у Сен-Жермен-Лайє [18, с. 43].

За ст. 11 Конвенції про перегляд 1919 р. держави зобов'язалися захищати та сприяти, незалежно від релігії та національної належності, усім релігійним, науковим та благодійним інституціям та починанням, на утвореним та організованим резидентами держав-учасниць Конвенції та інших держав Ліги Націй, що мають на меті сприяння корінному населенню Африки на шляху прогресу

та цивілізації. Особлива турбота при цьому мала надаватися науковим місіям в Африці, їх обладнанню та колекціям. Також у вказаній статті в Африці вичерпно гарантувалася свобода совісті та свобода сповідання усіх форм релігії будь-яким представником держав-членів Конвенції та Ліги Націй [1].

Місіонерам гарантувалося право вільного в'їзду, подорожування та проживання на африканській території для здійснення власної релігійної діяльності. Водночас, виконуючі такі договірні зобов'язання перед власними громадянами, місіонерами та некомерційними неурядовими структурами, держави-члени Конвенції 1919 р., за абз. 4 її ст. 11, могли їх обмежувати – виходячи з «потреб підтримання публічної безпеки та порядку, або для виконання приписів національного конституційного права щодо здійснення владних функцій в Африці» [1].

Таке застереження про відступ від договірних зобов'язань щодо індивідуальних прав у частині згадування про потреби підтримання публічної безпеки та порядку (англ. «be necessary for the maintenance of public security and order») можна вважати підґрунтям для наступних подібних застережень в універсальних та регіональних договорах з питань прав людини. Також вартим уваги є те, що Конвенція 1919 р. стала першим виявленим багатостороннім договірним актом, який не лише надав певні права неурядовим некомерційним структурам, але й встановив форми відступу держав від виконання відповідних обов'язків.

Також варто вказати на приписи Статуту Ліги Націй від 28 квітня 1919 р., який у ст. 19 передбачав можливість «нового розгляду» міжнародних договорів, які стали «неприйнятними» після його схвалення, а також міжнародних положень, «збереження яких може завдати небезпеки загальному миру». Також у ст. 20 Статуту державам приписувалося «вжити невідкладних засобів щодо забезпечення звільнення себе від зобов'язань», які суперечать нормам Статуту [1]. У ст. 427 Версальського мирного договору, додатком до якого були й Статут Ліги Націй [2], і положення про Міжнародну організацію праці (далі – МОП), було встановлено загальні принципи договору щодо регламентації праці; серед них вказувалося на потребу визнання як на етапі міжнародної правотворчості, так і під час нормозастосування «різниць у кліматі, звичках та звичаях, економічних можливостях та традиціях виробництва» [8].

Варто вказати, що надалі відступ сторін від зобов'язань містився й у Конвенції про рабство від 25 вересня 1926 р. (підписана

Українською РСР 29 серпня 1956 р. та ратифікована 3 грудня 1958 р.). На відміну від попередніх угод щодо протидії рабству та работоргівлі, у Конвенції 1926 р. відступ від зобов'язань стосувався не рабства, а примусової праці. Так, у частині 2 ст. 5 цієї Конвенції було вказано, що примусова праця може вимагатися лише для громадських цілей. Але водночас у Конвенції додавалося застереження, що на тих територіях, де ще існує обов'язкова або примусова праця для інших цілей, крім громадських, її сторони будуть прагнути до поступової і, можливо, якнайшвидшої ліквідації цієї практики. При цьому додавалося, що обов'язкова чи примусова праця повинна «незмінно мати винятковий характер», завжди належно винагороджуватися та не тягнути видалення робочих з їх звичайної місця проживання. Відповідальність за будь-яке застосування обов'язкової чи примусової праці покладалася конвенцією на компетентні центральні влади відповідної території [11].

Втім, застереження Конвенції 1926 р. щодо відступу від зобов'язань у сфері примусової праці вже слід розглядати відповідно до практики застережень щодо відступів, які були на той час здійснені в актах міжнародного трудового права, а саме – у конвенціях МОП. Ці процеси починаючи з 1919 р. [2] були, зокрема, відображені у конвенціях МОП №№ 1-9 та ін., затверджених на 1-3 сесіях Міжнародного бюро праці (далі – МБП) у Вашингтоні, Генуї та Женеві [12].

Висновок

Таким чином, можна стверджувати, що держава передбачала можливість відступу від власних договірних зобов'язань щодо гуманітарних питань (захист населення під час війни, обмін військовополоненими, інтереси купців та рибалок); такий відступ міг мати як взаємний, так й односторонній характер та відображатися в самій угоді про відповідні права. До ХХ ст. єдиного підходу щодо переліку правомірних підстав такого відступу стосовно двосторонніх договорів міжнародне право не опрацювало. Починаючи з 1815 р. питання відступу держав від гуманітарних зобов'язань з'являється в колективних міжнародних актах, спрямованих на протидію рабству та работоргівлі. У Генеральному акті Берлінської конференції 1885 р. уперше такий відступ ув'язується з позицією та діяльністю спеціальної міжнародної структури, а у Конвенції про перегляд 1919 р. такий відступ уперше формально ув'язується з потребами підтримання публічної безпеки та порядку. Вплив таких механізмів відступу держав від власних зобов'язань у гуманітарній сфері на

подальший розвиток аналогічних механізмів сучасного міжнародного права людини потребує окремих наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Convention on Revision of General Act of Berlin and General Act and Declaration of Brussels : signed at Saint-Germain-en-Laye, September 10, 1919. URL : <http://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-0261.pdf>
2. Covenant of the League of Nations, 28 April 1919. URL : <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?docid=3dd8b9854>
3. Declaration of the Eight Courts Regarding the Abolition of the Slave Trade, 8 February 1815, annexed to General Treaty Signed in Congress at Vienna, 9 June 1815. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Final_Act_of_the_Congress_of_Vienna/Act_XV
4. General Act of the of the Berlin Conference on West Africa of February 26, 1885. URL: http://africanhistory.about.com/od/eracolonialism/l/n_BerlinAct1885.htm
5. General Act on Slave Trade and Importation into Africa of Firearms, Ammunition and Spirituous Liquors of Brussels (Brussels Declaration) of July 2, 1890. URL: <http://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0134.pdf>
6. The Definitive Treaty of Peace 1783 [Treaty of Paris of 1783, signed on September 3rd 1783. URL : http://avalon.law.yale.edu/18th_century/paris.asp.
7. The General Treaty of the Final Act of the Congress of Vienna, 9 June 1815. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Final_Act_of_the_Congress_of_Vienna/General_Treaty
8. The Labour Provisions of the Peace Treaties [Part XIII of the Peace Treaty] ; Geneva, 1920. URL : http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/1920/20B09_18_engl.pdf
9. The Treaty of Portsmouth, September 5, 1905. The Japan-Russia War. Sydney Tyler. Harrisburg : The Minter Company, 1905. P. 564-568.
10. Toyoda T. Influence of Public Opinion on International Law in the Nineteenth Century. Alberta Law Review. 2009. Vol. 46. Issue 4. P. 1099-1113.
11. Slavery Convention, signed at Geneva on 25 September 1926 and amended by the Protocol, 7 December 1953. URL: http://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.13_slavery%20conv.pdf
12. Summary of Annual Reports under 408. International Labour Conference, Sixteenth Seccion, Geneve 1932 / League of Nations. URL : [http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/P/09661/09661\(1932-16\).pdf](http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/P/09661/09661(1932-16).pdf)
13. Адрианопольский мирный договор между Россией и Турцией 2 сентября 1829 г. Под стягом России: сборник архивных документов. М. : Русская книга, 1992. С. 102-116.
14. Дополнительный договор между Россией и Китаем ; Пекин, 2 ноября 1860 г. Сборник

договоров России с другими государствами. 1856-1917. М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1952. С. 74-84.

15. Кючук-Кайнарджийский мирный договор между Россией и Турцией 10 июля 1774 г. Под стягом России: сборник архивных документов. М. : Русская книга, 1992. С. 78-92.

16. Ништадтский мирный договор между Россией и Швецией 30 августа 1721 г. Под стягом

России: сборник архивных документов. М. : Русская книга, 1992. С. 118-131.

17. Парижский трактат, 18 марта 1856 г. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. М. : Госполитиздат, 1952. С. 23-34.

18. Приходько А. В. Стандарты ООН стосовно прав корінних народів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. О., 2017. 236 с.

В статье проведен анализ норм права международных договоров касательно гуманитарных обязательств государств, исполнения обязательств и отступления от такового исполнения в XVIII-XX вв. Исследована специфика двусторонних мирных договоров относительно отступлений от обязательств по обмену военнопленными. Проанализированы особенности отступлений от обязательств по двусторонним международным договорам в сфере торговли и рыболовства. Доказано, что с 1815 г. отступление государств от гуманитарных обязательств отражается в коллективных международных актах по вопросам противодействия рабству и работорговле. Доказано, что в Генеральном акте Берлинской конференции 1885 г. такое отступление впервые было увязано с позицией и деятельностью международной структуры, а в Конвенции о пересмотре 1919 г. такое отступление впервые было формально увязано с потребностями поддержания публичной безопасности и порядка.

Ключевые слова: международное право, международный договор, гуманитарные обязательства, отступление от обязательства, право международных договоров.

The article analyzes the norms of the law of international treaties concerning the humanitarian obligations of states, the fulfillment of obligations and deviation from such performance in the XVIII-XX centuries. The specifics of bilateral peace treaties concerning deviations from the obligations for the exchange of prisoners of war were studied. Specifics of deviations from obligations under bilateral international treaties in the sphere of trade and fishery are analyzed. It has been proved that, since 1815, the withdrawal of states from humanitarian obligations is reflected in collective international acts on the issues of combating slavery and the slave trade. It was proved that in the General Act of the Berlin Conference of 1885, such a retreat was first associated with the position and activity of the international structure, and in the 1919 revision convention, this retreat was formally linked for the first time to the needs of maintaining public security and order.

Key words: international law, international treaty, humanitarian obligations, deviation from the obligation, law of international treaties.

